

II. A KELETI HATÁRVONAL KITERJEDÉSE.

Ha Erdély térképére tekintünk, kelet felől két, egymással párhuzamos elhatároló hegyláncot találunk: a külső Kárpát-hegységet a Gyergyói, Csiki és Berecki Hegyekkel, beljebb pedig — előbbivel nagyjában párhuzamosan — a Görgényi, Hargita- és Baróti Hegyek egymással összefüggő vonulatát.

A római hódítás itt adottságokkal számolt, úgy, mint nyugaton a Meszes- és Bihar-hegységgel. Az eddigi leletek alapján, a bejárások, kutatások eredményeiből, az irodalom adataiból, legújabban FERENCZI SÁNDOR csiki kutatásaiból leszűrhetjük, hogy a provincia keleti határvonalát a belső, a Görgényi, Hargita-, Baróti hegységek láncolata alkotta. Tulajdonképpen ény—dk irányú hegyláncolat szabta meg tehát Dacia keleti határát. Nem foglalkozunk most azzal a kérdéssel, hogy Róma ezen, a természettől elzárt s a birodalom testéből zacskószerűen kinyúló, kevésbé termékeny területet politikai céllal, hadászati okokból, vagy éppen — egyik általános felfogás szerint — az ásványi kincsek, gazdag termésű bányák miatt szállta-e meg. Tény az, hogy a gyergyói és csiki medencék fentiek szerint a tartomány határán kívül estek.

Az említett Görgényi, Hargita-, Baróti vízválasztó hegyvonalattól kb. egyenlő távolságra nyugatra már régebben is, főként azonban NEIGEBAUR óta, több római eredetű helyet, katonai állomást, castra-t sejtettek vagy tartottak számon. Mindannyi nyugat felé folyó vizek völgyében, kivételesen két völgy közötti fennsíkron állott volna. Bizonyítékokat erre nézve ingó és ingatlan római leletek, illetőleg maradványok szolgáltatnak. Római castra-t, castellumokat, táborhelyeket feltételeztek — és jogosan — oly pontokon, ahol katonai csapattesteket említő római feliratok, bélyeges téglák kerültek elő a földből nagyobb számmal. Egyes helyeken azonban kiemelkedőbb romokból, maradványokból a castellumok maguk vagy legalább is azok helyei is ismertek voltak. Mint látni fogjuk, pl. Mikháza táborának körvonalait még MARSIGLI rajzolta le. NEIGEBAUR és ORBÁN BALÁZS (a többi — mint említettük — legtöbbször az ő megállapításaik után indul) már lokalizálni tudják egyiket-másikat. Néháynak pontos helye azonban az irodalomból még nem ismeretes s csak az említett ingó leletek révén kerültek egy-egy mai helységgel kapcsolatba.

A tartomány keleti határát védő táborsort általában a Beszterce vagy Óvárhely — Vécs (illetőleg Disznajó vagy Déda) — Görgényszentimre vagy Hodák — Mikháza — Sóvárád — Énlaka (vagy Firtosmartonos) — Székelyudvarhely — Homoródszentpál — (s a megszállás alatt maradt) Hévíz helységek területén vagy környékén ismerték, keresték.¹ Nyári kutatásunk és ezen beszá-

¹ „A hévizi, székelyudvarhelyi, homoródszentpáli, énlaki, sóváradi, mikházai és görgényszentimrei táborokat összekötő limes vonal jelzi a Maros és Nagyöküllő közötti hódoltság keleti határát.“ Roska Márton, *A Székelyföld őskora* (R. Kiss István. *A nemes székely nemzet képe* I.) 1939, 34. — A sok közül azért idézzük e sorokat, mert ez volt a legújabb megnyilatkozás a keleti limes iránya ügyében.

moló célja éppen az volt, hogy — több évre elosztott rendszeres, ásatással kapcsolatos, részletkutatás céljából — végre pontosan megállapítsa ezen és esetleg más táborok helyét, maradványait, azoknak és egyéb maradványoknak, műveknek állapotát és kutatásaiknak lehetőségeit. A részletes kutatás másik főfeladata lesz a történeti megállapításokon felül e táborhelyeket egymással összekötő kisebb római erődök és útvonalak, valamint a táboroktól átlag 15—20 km-re az említett hegységeken végighúzó, egyesek által látott és konstatált külső limesvonalak² megvizsgálása. A több helyen látható ily sáncok ma általában *Hadak-útja*, *Ördög-útja*, *Ördög-árok*, *Kakas-barázda*, *Tatártöltés*, *Óriások-árka*, *Pogány-árok*, *Vargyas-útfeje*; Ilyésmezőnél *Rapsonné-útja* és *Várnyaka*, Vármezőnél *Tündérek-útja*, Mikháza és Szováta között *Óriások útja*, Görgényüvegesür mellett *Sáncztető* stb. regényes neveken ismertek. *Rapsonné vára*, *Veneturné vára*, *Tündérvár*, *Tündér Ilona vára* stb. középkori vagy régebbi eredetű, esetleg csak képzeletbeli, várromokkal együtt mindannyi át van szöve a regék világával.³

Nem lehet azonban a kutatásból teljesen kikapcsolni a gyergyói és csíki vidéket, annál kevésbé, mert vannak még mindig vélemények, amelyek annak — esetleg csak átmeneti rövidebb — római megszállását nem tartják kizártnak.⁴ Másrészt a római (politikai, kereskedelmi, kulturális) expanzió szempontjából is fontos az ottani leletek számbavétele.

A római leletanyag ritkasága és minémúsége minden esetre e terület romanizáltsága ellen szólnak. FERENCZI SÁNDOR Csíkmegyében a Hargitán túli római táborsorral feltűnő párhuzamoságban „antik várak“ sorát állapította és vizsgálta meg a La Tène-kor végére valló leletanyaggal.⁵ „In den Bergen und im ganzen Komitat sind verschwindend wenig römische Funde zum Vorschein gekommen — mondja Ferenczi —. Nachdem dieses Gebiet ausserhalb des östlichen Lagergürtels von Provincia lag,

² Nagyajtai Kovács István, *Római útnyomozás*, Nemzeti Társalkodó 1830. — Téglás Gábor id. tanulmányai az Arch. Közleményekben és az Erdélyi Múzeumban.

Lattyák Sándor, *Limes-nyomok a „Görgényi hegyek“*-ben. Dolgozatok 1917, 218 kk.

³ V.ö. Kőváry László, *Történelmi regék*. Pest 1857.

⁴ Szívesen idézzük erre nézve az elfogultsággal éppen nem vádolható, érdektelen ősrégész, Roska Márton véleményét (I. h. 33.): „Az a vélemény pedig, hogy a római hódítás a Székelyföldön nem lépte volna át a Marosvécs-Olt-hévízi vonalat, még bizonyításra szorul. Azok a római keramikus emlékek, melyeket a csikrákosi Bogát-hegyről, a Csík-csomortán és Pálfalva közt levő Pálfalvai vár-ból, valamint a csíkzsögödi várból őriz a csíkszeredai róm. kath. főgymnázium, bármennyire is egyeznek a kosztiesdi (Hunyad m.) várban lelt keramikával, lehetnek a határon túlra exportált holmik, de a határoknak, vagy talán helyesebben a római érdekltségnek Kelet felé való kiterjesztése mellett is szólhatnak.“

⁵ Anuarul Com. Monum. Ist. p. Transilvania 1932—38, 235 kk és 454 kk.

ist es sehr wahrscheinlich, dass die Römer diesen Teil nie ganz besetzt hatten, ...“⁶ Végkövetkeztetése az, hogy e várak éppen a rómaiak ellen épültek. Hogy éppen a Karpodákok maradványai lennének, azt az eddigi kutatás és leletanyag alapján nem látjuk eldöntöttnek.⁷

A keleti határvonal két végén: északon és délen problémák adódnak. A Kárpátokon át való közlekedést biztosító kiágazások, kinyúlások vannak. A déli kiugrás, a tartománynak a Szépmezőn át az Ojtozi szorozhoz való kitüremlése régészetiileg igazolt. Ugyanez északon nagyon vitatható. Utóbbi helyen a cél sem annyira közlekedési, mint inkább bányászati lenne. Óradnárról, a Radnai-szorosról van szó. Bethlentől, vagy Beszterce—Óvárhely felől római út vezetett volna hozzá. Kétségtelenül ősi aranybányászat nyomai voltak megállapíthatók. A középkori bányaváros a tatárjárás idején elpusztult s valószínűleg innen származnak a templom-romok, boltíves üregek, „katakombák“, amelyek egy részét MARTIAN római eredetűnek tartja. NEIGEBAUER római művelés, római bányászok jeleit vélte a régi bányákban felismerni. FELMER egyenesen *Ulpianum*-mal azonosítja.⁸ Mind az említett romok, mind a MARTIAN által ismertetett vár alapos megvizsgálást igényelnek. — Az kétségtelen, hogy a Radnai havasok kelet—nyugati irányú magas vonulata kitűnő természetes határt jelenthetett észak felől. Tovább nyugatra viszont a határt biztosító táborok a Szamos mentén lejjebb, délebbre van-

⁶ I. h. 456.

⁷ A „dák“ várak (Daicoviciu is idéző jelben említi azokat: Sieb. im. Altert. 46) különben is alapos megvizsgálásra szorulnak. A nagy előzményekre valló gondos falrakás technikája nem lehet egy primitív fokon élő népnek (amilyen a római hódítás előtt a dák volt) alkotása. Daicoviciunak (Sieb. i. Altert. 1943, 61, 1. jegyz.) is feltűnik az „ungefähre Ähnlichkeit dieser Technik mit den gallischen Bauten (murus gallicus)“. Majd jelentősnek tartja azt a tényt, hogy ez a „Festungstyp in Gebieten zu finden ist, in denen die keltische Durchdringung intensiver war“ (i. m. 66). A kelták egyenesen „die Lehrmeister der Daken im Festungsbau gewesen sind. Es ist anzunehmen, dass sie an der eigenartigen Mauerkonstruktion der dakischen Festungen . . . beteiligt sind“ (i. m. 43). Ez ugyan lehetetlen; ilyent a történelem nem ismer: erődöket — különösen sorozatban — nem szokás másnak építeni. Munkánk utolsó fejezetével kapcsolatban is fel kell vetni a kérdést: e várak aligha „dák“ várak, hanem igazolhatóbban a kelta népiség művei! Kelta oppidumok maradványai keresendők azon helyeken is, ahol az agyagművesség is lépten-nyomon arra utal. A kelta jellegű várakhoz pedig a dákoknak csak annyi közük lehetett, hogy Decebalusék azokat nehéz időkben — talán csak a római hódítás korában — felhasználták.

⁸ Neigebaur, *Dacien* 241. — Vö. Timon, *Imago antiquae Hungariae*. Cassovia 1734, 129 k. — Kővári László, *Erdély építészeti emlékei* 1866, 271 k. — Martian, *Repertoriu* 1920, 33. — Martian, *Urme din războaiete Romanilor cu Dacii* (Publicațiile Com. Monum. Ist. p. Transilvania I.) 1921, 29 k. — Martian, *Castrul Rodna*. Hely és évsz. nélkül. — Nyilván csak Martian nyomán említi, mint római aranybányászat helyét Daicoviciu, *Sieb. im. Alt.* 1943. 126. — A templom-rom irodalma: Gereze Péter, *Magyarország Műemlékei* II, 1906, 198.

nak. Csak az északi határvonal alapos átkutatása fogja eldönteni, vajjon nem ugyanaz a rendszer állott itt is, mint keleten: a Lápos hegy — Cibles — Radnai hegyek déli oldalaira előretolt külső limesvonal?! Az Alsókosály—Alsóilosva—Csicsókeresztúr—Bethlen-táborsornak éppúgy a hegyekben lehettek a külső támaszpontjai, mint az említett keleti táborsoré a Görgény—Baróti hegylánc. Így lehetett érthető Óradnának és a Radnai szorosnak a római területhez való csatolása, ami azonban még bizonyításra vár.⁹

A déli kitüremkedéssel az egyes táborhelyek ismertetésénél részletesen foglalkozunk majd. Ezzel függ össze a már említett olthévízi táborhely külön jelentősége is, amiről a III. fejezetben szólnunk. Most csak annyit említünk meg, hogy ezzel a déli kitüremkedéssel a keleti külső táborsor a hévizivel megkisebbedik, viszont a baróti, oltszemi, komollói, várhegyi és berecki táborokkal meghosszabbodik. E kitüremlés igen fontos oka: a közlekedés biztosítása az Ojtozi szoroson át a Szeret és Prut alsó folyásán keresztül a Duna torkolatvidékéhez s a Fekete tenger ősi klaszikus kultúrájú partvidékéhez. Eppen ezen nagy jelentősége miatt a legkorábban romanizált daciai területekhez tartozott.¹⁰

TORMA KÁROLY „a várhegyi, vécsi, mikházi, enlaki, udvarhelyi, homoród-szentmártoni, berecki és komollói castrumok fekvéséből, illetőleg Dácia keleti részén meglehetősen egyenes

⁹ 1943. szept. 1-én megvizsgáltam a templom-körüli romokat. Közép-, valószínűleg még Árpád-kori háromhajós templom és torony (toronyok?) maradványairól van szó, amelyek alaprajza a kertben a kiegészítő pászit vonalaiban igen jól megmutatkozik. A részben meglévő oldal-torony (ma föld alá került) boltíves legalsó szintje a „katakomba“. Az anyagban és falrakási technikában ott semmiféle római előzmény vagy jelleg meg nem állapítható. — A Magura oldalában volt régi bánya, amelyben római bányászok jeleit vélték felismerni, ma már beomlott, betömődött, csak az előtte kitermelt anyag, föld domborulata jelzi annak helyét. Így annak belseje ma nem tanulmányozható.

¹⁰ A nagy irodalomból csak két újabb megnyilatkozást idézünk ez alkalommal. Roska, *A Székelyföld őskora* 1939, 33: „A Székelyföld délkeleti csücskéből az a rész, amit a Déli Kárpátok, az Olt és a Fekete-ügy zár be, az első foglalásba esett bele s mindjárt Moesia inferiorhoz csatolták. A határt azonban itten még ma is csak nagy vonásokban ismerjük. A komollói és berecki táborok (Háromszék m.) részint ennek a határvonalnak a biztosítására, részben pedig az Ojtozi szorosnak a védelmére épültek. A szoros felső, moldovai részén épült pojánai castrum pedig arra szolgált, hogy elfogja a Kelet felől meg-megújuló barbarus támadások első lökéseit . . .“

Ifj. Ferenczi István, *A Székely Nemzeti Múzeum előzményeihez és az olasz-teleki római táborhelyről*. Székelység 1939, 71: „ . . . Dacia itteni határa valószínűleg nem nyúlt olyan nagyon mélyen dél felé, le egészen Rozsnyóig, hanem Homoródszentpálnál keletre fordulva, az Olasz-telek-Barót közötti vezéri római táborhely, majd az oltszemi . . . táborhelyen haladt át egyenesen, esetleg Komolló közvetítésével, Bereckig.“ A dolog tényleg így áll. A (szintén megszállás alatt maradt) Rozsnyó melletti tábornak, mint látni fogjuk, a hévizivel hasonló szerepe, ill. rendeltetése lehetett.

vonalba lett dispositiojukból“ a határ megerősítésének célján felül arra következett, hogy „a rómaiak terve az volt, hogy Dácia határait kelet felé kijebb tolják, illetőleg, hogy e provinciát Moesia inferiornak a Pontus mellett keskeny szalagként felnyúló alsó részével összekössék.“¹¹ Csak az utóbbit fogadjuk el. A táborok elhelyezése, ha az véletlenül nagyjából egy vonalba is esett, első sorban a földrajzi helyzetből és abból a rendszerből alakult ki, amellyel a következő fejezetben foglalkozunk.

Mindezek után (az óradnai kérdést annak alapos megvizsgálásáig nyitva hagyva) leszűrhető, hogy a keleti határvonalat az ahhoz tartozó feltételezett limes-szel a Beszterce melletti *Óvárhely—Vécs—Görgényszentimre—Mikháza—Sóvárád—Énlaka—Székelyudvarhely—Homoródszentpál—Barót—Oltszem—Komolló—Várhegy—Bereck* vonal alkotja. A határ ezen pontjait, úgy szólván kivétel nélkül, mint római táborhelyeket, kézzelfoghatóan meg lehet állapítani, részben éppen jelen kutatás eredményeképpen. A sor, lehet, hogy nem teljes, különösen a háromszéki komolló—berecki szakaszon, miként arról még alkalmunk lesz szólani.

III. A KELETI HATÁRVONAL RENDSZERE.

A határt tulajdonképpen a hegységek alkotják. Folyamatos hegygerinc esetében elképzelhető az élen végigvezetett védelmi vonal. Azonban erről is csak kisebb hegyeknél lehet szó. Más a helyzet össze nem függő hegyláncolatnál, ahol csúcsok és völgyek, szakadékok és mélységek váltogatják egymást; ismét más akkor, mikor havasi vidékről: állandóan ezer méteren felüli s a Hargitán kettőezret is megközelítő magasságról van szó. Ily magasságban védelmi vonalat kiépíteni és tartani nem lehet. Csak arról lehet szó, hogy egyes pontokat, helyeket, szakaszokat zárjanak el. Ez pedig csak a minden időben megközelíthető, utánpótlást megbíró helyeken: folyó- és patak-völgyekben, általában átjáróknál lehetséges.

Már céloztunk arra, hogy keleti táborsorunk — Énlaka kivételével — a hegyekből eredő s nyugat, ill. dél felé tendáló folyók (Szamos, Budak, Maros, Görgény, Nyárád, Kisküküllő, Nagyküküllő, Homoród, Olt—Barótpatak—Kormos—Vargyas—Rikatalálkozás, felső Olt, Feketeügy) mellett keletkezett.¹ Mi ezen castellumokat *perem-táboroknak* nevezzük.

Az említett táborsortól keletre előretolt őrhelyek a kisebb völgyjáratokat zárhatták el. Ily őrtornyoknak, *burgus*-oknak több esetben nyoma van a hegységekben, részben az említett *limes*-

¹¹ *A limes Dacicus felső része.* 1880, 124 k.

¹ Téglás Gábor, Erdélyi Múzeum 1896, 388: „...a határ mentén, miután a Hargita és Görgényi Havasok képezik e jelekből (Vécs-Hévíz közötti táborsorból) kitetszőleg Dacia keleti szélét, a castrumok közelebb helyezkednek egymáshoz s a felföldünk belsejére nyugatnak szolgáló völgyek alkalmas átjáróit gondosan elzárják mindenütt.“